
ЦИГАНОК О.О.,
старший викладач, кафедра
української літератури,
українознавства та методик їх
навчання, Уманський державний
педагогічний університет імені
Павла Тичини, м. Умань

САНІВСЬКИЙ О.М.,
викладач, кафедра української
літератури, українознавства та
методик їх навчання, Уманський
державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА У ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТ.

Автори статті на основі ретельного аналізу праць з українознавства, етнографії та етнології розробили періодизацію становлення українознавства як науки, при цьому виокремили шість основних етапів, які охоплюють період від перших українознавчих відомостей зафіксованих у літописах вітчизняних та іноземних мандрівників, філософів, істориків, датовані IV–IX ст. і до сьогодення.

Ключові слова: *українознавство, періодизація, становлення українознавства.*

Авторы статьи на основе тщательного анализа исследований по украиноведению, этнографии и этнологии разработали периодизацию становления украиноведения как науки, при этом выделили шесть основных этапов, охвативших период от первых украиноведческих ведомостей, зафиксированных в летописях отечественных и иностранных путешественников, философов, историков, датированные IV–IX веками и до сегодняшних дней.

Ключевые слова: *украиноведение, периодизация, становление украиноведения.*

The authors based on careful analysis of ethnographical and ethnological works developed the periodization of formation Ukrainoznavstvo as science and they highlighted six main stages of its formation: the first one – the time when ethnology, nandigram, religious science, culturology was established, we could see that in foreign sources of the 6th – 9th centuries (Prehistoric period). The second stage – the time of Kyivan Rus, the 9th – the 13th centuries. The third stage – the 14th – 18th centuries, brightest and greatest time of Hetmanstvo. The fourth stage (the 19th century) – genesis of life and ideology, the formation of national character became the subject of researches of hysterics, anthropologists, folklorists, linguists, culturologists, philosophies and others. The fifth stage (ending of the 19th and 30th years of the 20th century.). The sixth stage (the 90th of the 20th century till now).

Key words: *Ukrainoznavstvo, periodization, establishment of Ukrainian.*

Більшість сучасних дослідників вбачає витoki наукового українознавства у XIX ст.. Імовірно, вирішальну роль відіграло те, що саме на цей період припадає утвердження терміну «народознавство», у той час як термін «українознавство» закріпилося і набуло державної ваги лише у XX ст..

Певну проблему становить термінологія, що постійно змінюється. У окрему галузь науки українознавство виокремилася нещодавно. Його поява припадає на 90-ті роки XIX ст.. Першим запропонував цей неологізм М. Драгоманов. Підсилив правомірність його функціонування М. Грушевський, виступаючи за охоплення поняттям «українознавства» всіх без винятку наукових дисциплін по український народ та Україну [2, с. 3].

У 1901 р. вийшли друком лекції з етнографії М. Харузіна, в яких зазначалося, що термін «народоведение» – Völkerkunde увійшло в науковий обіг наприкінці XIX ст. як заміник або аналог терміну «етнографія». Проте вчений вважав, що і народознавство і етнографія – науки, присвячені

вивченню законів, встановлених на основі зібраних серед різних народів матеріалів. «Немає потреби прагнути до заміни старого терміну новим, тим більше, що у визначенні науки її назва відіграє найменшу роль» [15, с. 6].

Дослідник М. Тиводар підкреслює, що Völkerkunde – дисципліна, що вивчає неєвропейські, переважно неписемні, відсталі в соціально-економічному і політичному розвитку етноси. Термін був запропонований А. Шльоцером у 1772 р., через два роки його почав вживати Й. Гердер, в Росію, він з'явився значно пізніше [12, с. 6].

Становлення української етнографії вчені пов'язують з появою у 1777 р. праці Г. Калиновського «Опис весільних українських простонародних обрядів», праці Я. Маркевича «Записки про Малоросію, її жителів і твори» у 1798 р., нарису А. Антоновського про українців, опублікований у книзі Й. Горгі «Опис усіх проживаючих у Російській державі народів...», що вийшла в світ у 1799 р.

Офіційно термін українська етнографія почав вживатися з 1829 р. після публікації теоретичної статті В. Дов-

говича «Погляд на етнографію як на засіб до науки». Термін став загально-визнаним в Україні на кілька наступних десятиліть [12, с. 6].

Як стверджують В. Кафарський та Б. Савчук українським відповідником європейської та слов'янської термінології «народознавство» є поняття «українознавство», яке також не має єдиного тлумачення. Беручи до уваги двохсотлітні вітчизняні та зарубіжні народознавчі традиції, у 1990-х р. р. сформувалося два основні підходи щодо його суті:

Українознавство розглядається як галузь народознавства, що повинна вивчати формування самобутності української спільноти. Відповідником терміну у германомовному науковому обігу стає категорія «Völkerkunde», у романомовних країнах – «народна традиція».

Українознавство визначається як всеохоплююча система знань про всі сфери життєдіяльності українського народу від часу його виникнення й до сьогодні. Прихильники цієї точки зору визначають предмет науки як цілісне знання про Україну, що повинна вивчатися як унікальний етнонаціональний феномен і як суб'єкт світової історії. Закріпленню терміна у науковій практиці сприяла десяти томна «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича та проведення Конгресів українознавців [4].

Втім, ми не можемо не погодитися із думкою П. Кононенка, що українознавство сягає своїм корінням еллінських часів, тобто, так званої доісторичної доби. У той час життя і побут племен, що населяли землі сучасної України описували Гомер, Геродот, Аристотель, Плутарх та інші філософи та мислителі. Не можна залишати поза увагою і той факт, що уже у літописах VI-IX ст., тобто часів Київської

Русі, ми знаходимо значну кількість етнографічних відомостей про життя племен русів, а починаючи із XII століття у літописах з'являється поняття Україна-Русь. При чому, до Петра I в Європі чітко розмежовували держави Русі і Московії.

С. Шелухін стверджує, що стародавні книжники та географи вживали кілька назв України – Русь, Росія, Сарматія, Роксоланія, Козакорусія, Черкасія та ін.. Вперше згадку про Україну ми зустрічаємо в Іпатіївському списковій літопису від 1187 року. На думку вченого, Україна це «простонародний» термін, офіційною назвою держави була Русь. Незабаром терміни поєдналися, їх стали використовувати для означення однієї держави – України [16; 17].

Аналіз праць з українознавства, етнографії та етнології дозволяє нам стверджувати, що чітка періодизація становлення українознавства як науки тривалий час була відсутня.

В одному із перших підручників з українського народознавства «Культура та побут населення України» (1993), В. Горленко та В. Наулко виділяють в історії української етнографії три періоди, кожен з яких має кілька етапів етнографічних досліджень.

У 2004–2006 р. р. П. Кононенко запропонував своє бачення історії розвитку українознавства, виділив при цьому шість основних етапів розвитку українознавства. [6].

Узагальнюючи матеріали підручників та посібників з народознавства, етнології, етнографії, українознавства, можемо виокремити наступні основні періоди становлення та розвитку українознавчої науки.

Перший період. Першу українознавчу інформацію, тобто це час, коли засновується крає-, природо-, етно-, релігіє-, культурознавство отримуємо

із зарубіжних джерел IV–IX ст. (доісторичний період). З цих джерел ми дізнаємося про племена, які населяли землі сучасної України, їх життєвий устрій, частково про релігію та обрядовість. Однак ця інформація інколи носила суб'єктивний характер.

Наприклад, у рукописах Феофілакта Сімокатти знаходимо відомості про похід навесні-влітку 585 р. на Візантію, коли «плем'я слов'ян, яке розорило більшу частину роменської землі і, ніби прелетівши [по повітрю], лавиною підступило до так званих Довгих стін, на очах [городян] знищуючи все» [10, с. 13].

Цей же автор повідомляє про зустріч візантійського імператора з трьома представниками слов'янського племені, які вразили його своїм зростом, фізичною довершеністю та миролюбством. Без зброї, вони, з дипломатичною місією, були направлені каганом до візантійських земель. З собою чоловіки мали тільки кіфари, які взяли тому, що «не навчені носити на тілі зброю: адже їхня країна не знає заліза, що робить їхнє життя мирним і спокійним; вони грають на лірах, не знайомі зі співом сурм» (тут маються на увазі військові сурми) [10, с. 17].

У Пасхальній хроніці згадуються воєнні події 626 р. біля Константинополя, коли слов'янські племена, обурені зрадою і підступністю свого кагана (за його наказом були страчені воїни-слов'яни), залишили його без своєї підтримки і покинули поле бою, а «проклятий хаган був вимушений піти і слідувати за ними» [10, с. 79]. С. Іванов підкреслює, що цей вчинок характеризує слов'ян, як плем'я, яке уже мало почуття племінної спільності [10, с. 82].

Другий етап – розквіт Київської держави, IX–XIII ст. («Повість минулих літ», «Літопис Руський», «Галицько-Волинський літопис», праці Воло-

димира Мономаха, Іларіона, «Руська правда», «Києво-Печерський патерик»).

Вітчизняні джерела – «Велесова книга», а також «Слово о полку Ігоревім» містять багатющий етнографічний матеріал про назви та історію племен, що ввійшли згодом до складу українського етносу, їхні звичаї та вірування, як-от коляди та русалії:

«То бо покропимо ягням на коляди і на русалії»

В день весняний і на честь Красної гори» [5].

У «Повісті минулих літ», створеній на межі XI–XII ст., ми не тільки знайомимось із історичними відомостями, але й зі звичаями, законами та характером таких племен як, поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці, хорвати, дуліби, радимичі. Цікавими для етнографів є описи звичаїв та обрядів полян (шлюбний та поховальний), їх матеріальною культурою.

На думку В. Наулко та Л. Горленко витоки української етнографії сягають часів Київської Русі, а саме у давньоруської «Повісті врем'яних літ». Її укладач – Нестор-Літописець «висловив принципово важливу для розвитку етнографії думку про культурно-побутову своєрідність усіх племен і народів: “Имяхут бо обьячаи свои, и законы отець своих и предания, кардо свои нравы”» [8, с. 45].

У «Повчанні» Володимира Мономаха подано моральні настанови дітям і підліткам, коротенькі описи побуту часів Київської Русі, інформацію про мисливство та військові походи русичів [16, с. 64–68].

Надзвичайно багатий етнографічний матеріал містить «Слово о полку Ігоревім»: згадуються різні народи й племена, відомі на той час, військові звичаї, вірування, міфологія, тлумачення сновидінь.

Оповідачем, власне фіксатором етнографічного матеріалу у «Слові», виступає Боян, який «пам'ятає часи перших усобиць» та описує діяння Ярослава Володимировича (Ярослав Мудрий 1019–1054), Мстислава Володимировича (І половина XI ст.), Романа Святославовича (помер у 1079 р.), Володимира Святославовича (був Київським князем з 980 р.).

В. Січинський у вступі до праці «Чужинці про Україну» підкреслював, що «описи подорожей по Україні та інші писання чужинців про нашу Батьківщину і наш нарід, – це незвичайно цінний скарб для пізнання минувшини і сучасності українського народу у всіх проявах його життя і творчості.

Поруч з історичними документами і пам'ятками минувшини, мемуари, записки, ітінерари та інші писання сучасників відтворюють більш живо і рельєфно саме життя, а не лише сухі факти, наслідки, відгуки, що попадали, часами зовсім випадково, на пергамені та інші писані пам'ятки» [11, с. 9].

Автор збірки наводить фрагмент із «Книги добрих скарбів» Ібн-Даста, арабського письменника X ст., де згадується Київ та побут його жителів: «... на початку славянської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. ...

Всі вони погани. Найбільше сіють просо; в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть: – Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить. Є в них різні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напиток роблять собі з меду. При спалюванні небіжчика, гучно бенкетують, радіють з ласки, яку виявив до нього Бог...» [11, с. 18–19].

Твір «Хождение чернігівського ігу-

мена Данила» (XII ст.) засвідчує, що слов'яни цікавилися життям сусідніх народів. Автор описує своє паломництво до Палестини, де провів 16 місяців та занотував спосіб життя, поселення, заняття арабських народів.

Третій етап – XIV–XVIII ст., найяскравішим, найвеличнішим епізодом якого є доба Гетьманщини («козацькі» літописи – Самовидця, Грабянки, Величка, Густинський, «Синопис» І. Гізеля, «Краткое описание о козацком народе» П. Симоновського, «Краткая летопись Малой России» В. Рубана, «Топографическое описание Черниговского наместничества» О. Шафонського). Цей період згадано у листах, щоденниках та спогадах іноземних торговців, дипломатів, мандрівників тощо.

Ось як описує Київ та українські землі Альберт Кампензе у своєму листі до папи Климента VII (початок XVI ст.): «Київ столиця цієї держави, при річці Бористені, є один з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще і тепер сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі Росії, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені» [11, с. 45].

Наприкінці XVI – початку XVII ст. у Львові були надруковані «Різдвяні вірші Памви Беринди», в яких зафіксовано колядки та щедрівки, виконавцями яких були діти:

«За коляду и щодрий день, книжечку тую, Празника зацного на памятку святую. Которая то през дѣток ест деклямована, И для утѣхи на день тот, з друку выдана» [16, с. 165].

З етнографічної точки зору цікавою є «Інтермедія до драми Я. Гаватовича», в якій зображено побут, традиції харчування українців [16, с. 159–170].

Наприкінці XVII–XVIII ст. Климен-

тій Зіновієв підготував рукописний збірник (369 невеличких рядків), у якому міститься багато цікавої інформації щодо народного побуту в Україні. У віршах автор подав власні спостереження над представниками різних станів і професій: панів і ченців, мешканців села, козаків і особливо кустарів-ремісників. Вірші містять численні зразки живої народної мови, перемешована приказками та прислів'ями [9].

У літописах Самовидця та Грабянки (XVIII ст.) ми зустрічаємо значну кількість етнографічних відомостей про українців. Зокрема, Грабянка фіксує побут козаків, їхнє харчування, звичаї, мораль, описано рід Богдана Хмельницького. Крім того, автор виводить етимологію слова «козак», яке, на його думку походить від назви скіфського племені хозарів.

У літописі полтавчанина, вихованця Києво-Могилянської академії, канцеляриста Запорізького війська Самійла Величка (XVIII ст.) використано численні фольклорні матеріали, а також звернено увагу на ментальність українців.

Значний за обсягом інформації матеріал про цей період історії українського народу, отримуємо із фольклорних творів (історичні пісні, думи).

Четвертий етап (XIX ст.) – генеза буття та світогляду, формування національного характеру стають предметом досліджень істориків, етнологів, фольклористів, мовознавців, культурологів, філософів тощо (українознавчі праці Д. Банташ-Каменського, П. Куліша, М. Костомарова, І. Срезневського, М. Максимовича, В. Антоновича, А. Метлинського, О. Бодянського, П. Житецького, М. Драгоманова, О. Котляревського, Т. Шевченка, М. Грушевського, публікації НТШ).

Кінцем XVIII – початком XIX ст. датована пам'ятка «Історія Русів», в якій

зібрані історичні відомості про Україну, їх у своїх творах використовували М. Гоголь, М. Костомаров, А. Маркевич, А. Метлинський, Т. Шевченко та ін..

Про значення історичних пісень українського народу у дослідженні історії говорив М. Костомаров: «Історичну поезію ... можна назвати виключно народним літописанням найважливіших подій Гетьманщини» [7, с. 50]. На його думку в ній збереглися найдавніші «старослов'янські рештки», оскільки, створюючи поезію, народ описував своє життя, яке поділив на три види: духовне (відношення народу до вищих сил та природи), історичне (погляд на політичне життя) та суспільне (реальне життя, взятє ніби в один момент його існування, тобто картина внутрішньої історії, яка передавалася з вуст у уста самим народом) [7, с. 8–50].

Уже в середині XIX ст. вчений наголював на тому, що народна пісня є джерелом для дослідження народного (національного) характеру українців. Оскільки вона «висловлює почуття не завчені, порухи душі не штучні, поняття не зайняті. Народ в ній постає таким, яким він є: пісня – істина» [7, с. 8]. Дослідник підкреслює, одне з найбільших її достоїнств – всезагальність: «Ніхто не скаже, коли і хто створив певну пісню; вона вилилася цілою масою, кожен, хто її співає, вважає її за власний твір, ніде народ не являється таким єдиним, як у цих звуках душі своєї, отже ні в чому іншому він так не проявляє свій характер» [7, с. 8].

М. Костомаров розглядає історичні пісні, як основу дослідження минулого України:

1) літописи подій (зовнішня історія);

2) зображення народного побуту (внутрішня історія), по яким можна

досліджувати суспільний, сімейний побут, мораль, звичаї, тощо;

3) предмет філологічних досліджень – вивчення історії розвитку мови, а не самого народу;

4) погляд народу на самого себе і на оточуючу дійсність. «На цьому базується те, що ми називаємо характером: особливий погляд на речі, які мають, як кожна окрема людина, так і кожен народ» [7, с. 8].

На важливості історичної пісні у дослідженні минувшини України наголошували В. Антонович та М. Драгоманов, оскільки в них відображені всі зміни суспільного ладу, збережено інформацію про релігію (обрядовий фольклор), сімейне життя та економічний стан народу (суспільно-побутові пісні). [3, с. IV].

Дослідники звертають увагу на багатство та образне розмаїття українських народних пісень, на яскравість, з якою в них описані історичні події та на тому, наскільки вони добре «збереглися у пам'яті неграмотного, селянського народу», оскільки, фактично, пісенний матеріал почали записувати лише у XVIII – XIX ст. ст. [3, с. IV].

П'ятий етап (кінець XIX–30-ті роки XX ст.). Характерні утвердженням ідеалу національно-духовного та політико-державного відродження, а отже, і розвитку українознавства як науки та освітньо-виховної справи (праці І. Франка, Б. Грінченка, П. Чубинського, Лесі Українки, М. Сумцова, Ф. Вовка, В. Вернадського, А. Кримського, П. Єфименка, С. Русової тощо).

І. Франко визначав народну творчість як глибоко реалістичну творчість, дослідження якої неможливе у відриві від тих умов життя народу, на ґрунті яких вона виникла і які відобразила. У своїх фольклористичних працях та багатьох статтях публіцистичного і літературно-критичного ха-

рактеру він відзначив соціальне спрямування, високу гуманність і реалізм кращих творів народної поезії [14].

В Україні наприкінці XIX – початку XX ст. провідні члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка – академічного осередку українознавства – І. Франко, М. Грушевський, С. Томашівський, В. Гнатюк, Ф. Вовк та інші – розбудували історичний, філологічний, антропологічний, етнографічний, правничий компоненти українознавства в контексті розвитку його теоретичних концепцій. М. Грушевський відіграв пріоритетну роль у перетворенні Наукового товариства ім. Шевченка в «некороновану» академію, започаткуванні нового рівня наукового українознавства, заснуванні першої українознавчої наукової школи. Саме завдяки його роботі та членів НТШ в країні було сформовано наукову лабораторію українознавства та закладено її підвалини.

М. Грушевський став фундатором теоретичних основ українознавчої науки, першим опрацював методологічні засади українознавства як науки, виокремив предмет і об'єкт дослідження, вважаючи народ героєм і рушієм історії. Наукове українознавство учений розумів як «...різні галузі науки, присвячені досліді і пізнанню українського народу і його території в сучасності і минулості» [1, с. 458–485]. Вчений обґрунтував вагомість поступу наукового українознавства, а також його складових – історії, етнографії, народознавства, мови, літератури, історіографії, започаткувавши з цією метою планомірну підготовку науковців-українознавців. Поява багатотомних видань «Історії України-Руси» та «Історія української літератури», стали «візитною карткою» української науки.

Шостий етап (90-ті роки XX ст. і по

сьогодення) характеризується впровадженням українознавства у наукову систему, освіту, культуру, державне управління [6, с. 27–35].

Починаючи з 90-х років ХХ ст. посилюється зацікавленість педагогічним потенціалом українського фольклору та народознавства взагалі. Зокрема, у 1988 р. Головне управління шкіл Міністерства освіти Української РСР розробили Методичний лист «Ідейно-моральне виховання учнів при вивченні

усної народної творчості», в якому йшлося про значення фольклору у вивченні творів української літератури, загального розумового розвитку учнів, їх морального та естетичного виховання. У цій роботі вагомим є рівень знань, ерудиції, майстерності вчителя, адже від нього залежить рівень сприймання школярами фольклорних творів [13].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грушевський М. *Справа українських кафедр і наші наукові потреби* // Грушевський М. С. *Твори: У 50 т.* / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. Т. 1. – Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1897). – С. 458 – 485.
2. Домбровський С., Скульський Р., Стельмахович М., Ступарик Б., Хрущ В. *Українознавство в національній школі: Посібник для вчителів* / С. Домбровський, Р. Скульський, М. Стельмахович, Б. Ступарик / За ред. дійсн. чл. АПН України М. Стельмаховича. – Івано-Франківськ, 1995. – с. 3.
3. Драгоманов М, Антонович В. *Исторические песни малорусского народа* / М. Драгоманов, В. Антонович. – К., 1874. – Т. I. – с. IV.
4. Кафарський В. І., Савчук Б. П. *Етнологія. Підручник* / В. Кафарський, Б. Савчук. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
5. Ключек Г. *Світ «Велесової книги»* / Г. Ключек. – Кіровоград: Степова Еллада, 2001. – 160 с.
6. Кононенко П. П. *Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів* / П. Кононенко. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.
7. Костомаров Н. *Об историческомъ значеніи русской народной поэзіи* / Н. Костомаров. – Харьковъ. Печатано въ университетской типографіи. 1845. – 216 с.
8. *Культура і побут населення України: Навч. посібник* / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; іл..
9. Перетц В. *Вірші єром. Климентія Зиновієва сина* / В. Перетц. – Львів, 1912.
10. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* – Том II (VII–IX в. в.). – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 590 с.
11. Січинський В. *Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть* / Володимир Січинський. – Київ: Довіра, 1992. – 255 с.
12. Тиводар М. *Етнологія : Навчальний посібник для студентів історичного факультету* / Михайло Тиводар. – Ужгород, 1998 – 577 с.

13. Удод Л. І. Ідейно-моральне виховання учнів при вивченні усної народної творчості : Методичний лист / Л.Удод. – К.: Радянська школа, 1988. – 65 с.
14. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / І. Франко / Упоряд. О. І. Дей. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. – 289 с.
15. Харузин Н. Этнография. Лекции читанные в Императорском Московском университете / Н. Харузин. – СПб, 1901, Вып. 1. – 343 с.
16. Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) // Упоряд. О. Білецький. – К.: Радянська школа, 1949. – 555 с.
17. Шелухін С. Наша пісня / С. Шелухін // Шлях. – 1918. – № 6–7. – С. 75–81.
18. Шелухін С. Наша пісня / С. Шелухін // Шлях. – 1918. – № 4–5. – С. 54–70.